

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 68 (16526)

2002 чылдың
ИЮНЬ 18,
вторник

Ат салган шагы 21.00

Садар өртгээ 3 рубль.

СУГ ОРУУ

Хем оруу шагда-ла ажыгтыгынган. Ол хирезинде Кызыл биле Тожу аразында суг оруунда теплоходтар ам-даа чорбайн турар. Ол дугайын тодарадыры-биле Кызыл хоорайда "Тываның суг аргыштырылга" компаниязы акционер ниитилелге чеде бердим.

дооскан. Тывага 1974 чылда ажылдап келгеш, суг оруунун компаниязын удурту берген.

— Делегей чергелиг порт Дудинкага төрүттүнген мен. Ажы-биле чугаалаарга, далай эринге өскен кижидир мен. Ынчалза-даа маңаа, Азияның төвүнде турар Тывага, ажылдаары менээ дыка солун-дур. Бо далайдан ырак, эрте-бурунгу черге кижидир, аът, тева, иви оруктары шагдан бээр шөйлүп келген. Кыдаттың Улуг торгу

миктиг сандараашкын үезинде ол ажыл соксаан. Чоорту ол ажылды катап эгелеп, сайзырадыры ТР-ниң Чазак планында бар. Саян-Шушенск суг хөөлбээн тыптып келгени-биле Тывага суг оруу улам калбарып, Ыраккы Чөөн чүк, Япония, Европаже шөйлүп, ук девискээрлерде чурттарже хөмүр сөөртүп чедирип, экономиктиг харылзаа тудар байдалды өөренип көөр үе келген. Бо дээрже суг оруунун Тывага келир үеде сайзыралының дуга-

Ук компанияның чингине директору Олег Витальевич Петров мени бир анык кижиге үдеткеш, Улуг-Хемниң эринде өртеп каан теплоходтар-биле таныштырып чорудупту. Чаа таныжып алган үдөкчим "Анкара-6" чүк сөөртүр теплоходтун капитаны Евгений Владимирович Решетов болду. Ол Красноярскиниң хем, суг училищезин дооскан. Бо акционерлиг ниитилелде 15 чыл ажылдап чоруур. Эң солун чүве — капитанның дузалакчызы бооп, ол-ла теплоходта оон бодунун кадайы Светлана Николаевна Решетованың ажылдап чорууру. Чайгы үеде чүк сөөртүр теплоход "Анкара-6" ук өг-бүлениң шуут-ла бажыңы апаар. Олар ук хөлгезинге чайны өттүр чүк сөөртүп ажылдаарлар.

Евгений Владимировичиниң чугаазы-биле алырга, амгы үеде ук компанияда 14 чүк сөөртүр теплоход, пассажирлер аргыштырар ийи "Заря" бо чайгы суг оруу-биле ажылдап эгелээринге белең турар. Бо хүннерде Минусинскиниң хем-суг инспекциязындан комиссия чедип келген, теплоходтарның техниктиг байдалын хынап турар. Ук хыналда доостурга-ла, теплоходтар чүк, "Зарялар" пассажирлер аргыштырып эгелээр.

"Тываның суг аргыштырылга" компаниязының чингине директору Олег Витальевич Петров Новосибирскиниң суг транспортуна академиязын

орунун бир адыры Тываны таварып эрткен болгай. Ындыг эрте-бурунгу черге чүгле машина-техника эвес, суг оруунун 1961 чылда ажыгтыгынган Тываның төөгүзүңге уттундурбас. Суг оруу-биле чүк сөөртүлгези эң чиик өртектиг, баржага 1 муң тонна чүкүтү хары угда алгаш баар. Ынчангаш Тыва Республика суг оруунун сайзыралынче онза кичээңгей салып турары таварылга эвес. Амгы үеде бистин теплоходтарыыс Тожу кожууче кывар-чаар материалдар, аш-чем, бараан, тудуг материалдарын чедирип турар. ССРЭ үезинде бо компанияның ажылының 90 хуузу арга-ыяш сөөртүлгези турган. Ынчан бир чылда 120 муң тонна ыяшты Тожудан сөөртүп эккеп турган. Эде тургустунушкун джиривис эконо-

йында чугаа-дыр. Бот-дугайты оон бүде бээринге ыяк бүзүрээр мен — деп, Олег Витальевич бүзүрелдиди-биле чугаалап олурду.

Шынап-ла, суг оруу сөөлүнде барып, Тываның сайзыралына улуг салдарны чедирер боор дээрзинге база-ла идегеп, бүзүрөп, ук солун ажылдыг кижилерге улуг-улуг чедишкыннерни күзээш, байырлаштым.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: (бирги чурукта) өртегге теплоходтар; (ийги чурукта) "ТР суг аргыштырылга" компаниязының чингине директору О.В.Петров; (үшкү чурукта) "Анкара-6" теплоходтун капитанының дузалакчызы С.Н.Решетова, оон чанында капитан Решетов.

Васильев БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

Оптуг үүлгедиг

БАЗА КАТАП СОТКА ОРГАН

Тываның чаа Конституциязынга дүүштүр республиканың эде тургустунуп турар парламентиңиче соңгулдаларның эрткенинден бээр таптыг-ла чартык ай ажа берген. Ынчалзажок политиктиг планда ук болушкуннун уjur-утказының чугула болганындан, оон түннелдеринге сонургал улам улгаткан, ону сайгаржыры база анализтээри дам барган. Бир чеже ол ындыг болур-даа уjurлуг ынчаш, чүге дизе чугаа чүнүнда мурнунда эрге-чагырга системазын тургузуп, хевирлээриниң дугайында чоруп турар-ла болгай. Ол бүгүден сөөлгү дөрт чылда канчаар чурттаарыыс улуг хамааржыр: оон ийи адыры — күүсекчи болгаш хоойлужулга — бот-билчишкин хөөнүг ажылдаар бе азы эптеш чок месилдежишкинниң дузаанга алзыптар бе? Эрткен чылдарның кударанчыг арга-дуржулгазы амдыгаа дээр ниитилелди силгип, оларның мурнунда турар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын долу хемчээлдиг шийтпирлээринге шаптык-дужак болуп келген.

Массалыг информация чепсектеринге Улуг Хуралдың депутаттарының соңгулдаларының түннелдери бирги чергениң темазы апарганы таварылга эвес. Оларның хөй кезии ук чугула политиктиг кампанияны шаабиле боттуп чырыдып келген чүве болза, а чамдык үш-үдүрүм хуудустар меге-хопту болгаш бүзүрөвес чорукту тарадып, күткүшкүнүң болгаш хоралаашкынның хирлиг арга-хоргаларын ажыглап келген. Бо адырга аасдылдыг «Риск информ» солун кымны-даа мурнап чоруп олурар, оон сөөлгү үндүрүлгезинде материалдарның кол нуруузу соңгулда тематиказынга тураскааттыгынган.

Шагар чылан-биле бир дөмей, «Риск информ» хоранын олбо төп, соңгулда чорудулгазының бүгү киржикчилерин бирден-

бирээ чокка аарышкылыг шаптарын, улустарның аразына алгыш-кырыштың болгаш чигзинишкинниң үрезиннерин тарып каарын оралдажып келген. Ону тайылбырлаары көңүс белең: аас-дылдыг хуудустун үндезилекчи адалары Сергей Конвиз биле Сергей Горев олар сурукчулары-биле кады боттары парламентиже депшиттирип турар, ынчалзажок, биезде дег, бо угла-нышкына олар олча-омактып-пайн баргаш, хөйү хөлзедирин оралдашканнар. «Риск информ» чырыкче үнеринге чедир ийи хонук артканда, ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түннелдерин албан езузу-биле чарлап, а оон соонда ону парлаан турзажок, «Риск» ону эскербээчөөнөп, ону бодунуу-биле тайылбырлап, боттарының хирлиг сан-медээлери-биле солаан.

Ук солун калчаа аарыг ыт-биле дөмей кижиди бүрүзүнче туткулашып келген. Бирги ээлчегде, хыи ханмас өжээтизи — республиканың Чазак Даргазын чүү-даа чок бактап шаг болган. Бо удаада ол кымның-даа манавааны буруудадыгны Ш.Д. Ооржакка онааган. Солуннун санап турары-биле алырга, Тывада политиктиг партияларның кошкак хөдөлип турарына республиканың бирги албан-дужаалдыг кижизи буруудап чыдар. Кара баар каткыжеге каттырып болур чүве ол эвес деппе. Күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы күрүне херээн ара каапкаш, кадагааты чуртче десе берген Борис Березовскийниң тургузуп турары «Либералдыг Россия» партияга таарымчалыг байдалдар тургузуп эгелээн деп чүүлду тенек угаанга бодаары безин берге. Тывада оон сурукчулары С. Конвиз биле С. Горев болганнар, олар ара салдыгнан политиктиг төлдүн шуулганына киришкенин чоргаарал-биле чарлап, бүгү талалыг деткимчени ол бээр деп аазанын дыңнатканнар.

(Уланчызы 3-кү арында).

ХҮН АЙТЫРЫЫНДА: ХОРАЛАКЧЫ КУРТТАР

Эрткен пятницада республика девискээринде болуп турар өрттерге, өрт айылын узуткаар талазы-биле кандыг хемчеглер ап чорударының дугайында, чазын тараан көдээ ажыл-агый культураларын болгаш ногаан арыгны хоралакчы курттардан камгалаарының база республиканың чурттакчылыг черлеринге чаагайжыдылга ажылын чорударының дугайында селек-

тор хурал болган. Хуралды Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.И.Лавриненко башкарып эрттирген. Аңаа кожууннарның чагырга даргалары, көдээ ажыл-агый эргелелиниң удуртукчулары, чуртталга-коммунал, арга-арыг ажыл-агыйларының удуртукчулары база өске-даа харысалгалыг төлээлер-чаагайжыдылга

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Күүсекчи эрге-чагырга органна-рынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының удуртукчузунун оралакчызы — Тус чер бот-башкарыл-газының органнары-биле харылзаа талазы-биле эргелелиниң начальниги **Даваа-Самбуу Бээжинович ЯНДАКТЫ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 4 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаан.

Каасталга болгаш эт-херексел кылыр уран чүүлдүн талазы-биле ачы-хавыязы дээш Эрзинниң культура килдизиниң Төп библиотека системазының чурукчузу **Бригад Санчьевич ДУПЧУРНУ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 5 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш»** медалы-биле шаңнаан.

Архив албанының органнарынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың албан черлериниң архивтериниң килдизиниң болгаш күүрүнениң архив албанының албан черлериниң херек эмелелиниң организастаарының кол специализи **Татьяна Данзыриновна ХОВАЛЬГНЫ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 6 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаан.

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Барыын-Хемчик кожунунун Ак-Довурак хоорайның № 3 ортумак школазының башкызы **Айлан**

Кылын-ооловна ОЮНГА Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 7 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскаан.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Би-Хем кожунунун «Үш көжээ» арат ажыл-агыйның удуртукчузу **Демир-оол Салчакович ДОТПААГА** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 8 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйның алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскаан.

Орук адырының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

Орук адырын хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хууда сальышкыны дээш «Тываавторук» эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **Наталья Вениаминовна КОРОЛЕВАГА** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 36 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты;

«Сибмост» кызыгаарлаттынган акционер ниитилелиниң Красноярск филиалының № 7 көвүрүг отрядының электри монтеру **Владимир Мисайлович ДАХНОВТУ**; Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелиниң мастери **Алексей Анатольевич ДОМНИКТИ**;

«Сибмост» кызыгаарлаттынган акционер ниитилелиниң Красноярск филиалының № 7 көвүрүг отрядының ажылдар бүдүрүкчүзү **Алексей Анатольевич ФРЕНТИНИ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 36 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-**

биле шаңнаан.

Чурулга уран чүүлүнүң талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң скульптору **Александр Ондарович ОЙДУПКА** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 37 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскаан.

Орук адырының хөгжүдөзүнө ачы-хавыязы болгаш хууда сальышкыны дээш Тыва Республиканың Ниити ажыл-лалдың автомобиль оруктарының эргелелиниң начальниги **Салчак-оол Соэнович САНААНЫ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылда июнь 7-де № 38 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Ордени-биле** шаңнаан.

Кадык камгалалының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

Кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Чөөн-Хемчиктин төп кожунун эмнелгезиниң эмчи-педиатры **Зоя Кертик-ооловна ДОНГАККА**;

Тываның ыяп-ла медицина камгалалының республика фондузунун күүсекчи директорунун оралакчызы **Антонина Николаевна ДЬЯЧЕНКОГА**;

Каа-Хемниң төп кожунун эмнелгезиниң эмчи-педиатры **Лев Николаевич КИМТЕ**;

РФ-тин Юстиция яамызының Тыва Республикада УИИ-ниң № 2 эмнээшкни болгаш эдип-чазалга албан чериниң туберкулез эмнелгезиниң медицина сестразы **Ортунмаа Айыжыевна МОНГУШКА**;

Кызылдың кожунун эмнелгезиниң терапевт салбырының хайгаарал медицина сестразы **Кертик Баянсановна ОН-**

ДАРГА;

Кызыл хоорайның уругларының республика эмнелгезиниң кол эмчизи **Виктор Павлович ХАЙЖОККА**; Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 39 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскаан.

Чурттакчы чоннун социал камгалалының талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының тус-тус кижилериниң учедун организастаар килдизиниң начальниги **Наталья Семеновна ЕМАШЕВАГА**;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының ажыл төлевериниң, чурттакчы чоннун орулгаларының болгаш амьдыралының деңгелиниң база күралбанның айтырылгаларының килдизиниң начальниги **Любовь Васильевна НИКИФОРОВАГА**;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 40 Чарлыын езугаар **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскаан;

РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының кадрлар килдизиниң кол специализи **Зинаида Шойгуевна БАДЫ-ХӨӨНУ**;

Каа-Хем кожунунун өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза төвүнүң специализи **Галина Николаевна СОЙНОВАНЫ**;

Бүренде психоневрология бажың-интернаттың чолаачызы **Владимир Александрович САЛЧАКТЫ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың июнь 7-де № 40 Чарлыын езугаар **Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле** шаңнаан.

Тарылга-2002

СУГГАРЫЛГА — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

2002 чылдың июнь 14-түн медээлерин езугаар алырга, республикада 38798 гектар шөлге тараа культураларын чаштырган. Тараа шөлү эң хөй чер Таңды кожунун болуп турар. Бо чылдагы хемчээл 10600 гектар. Балгазынчылар 7804 гектар шөлге тараа чаштырган. Каа-Хем кожунунда тараа чаштырган шөлдүн ниити хемчээли 4053 гектар. Илчинкада — 1500 гектар. Барыын-Хемчик — 2369 гектар, Сүт-Хөл — 3000 гектар, Чөөн-Хемчик — 2462 гектар, Чаа-Хөл — 2177 гектар, Улуг-Хем — 2771 гектар, Би-Хем — 3972 гектар, ооң иштинде «Кызыл тараачын» — 3094 гектар, Кызыл кожунун — 2034 гектар тараа культураларын чашкан. Тараа тарыыр шөлдери эвээш-даа болза, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, еске-даа кожуннарның ажыл-агыйлары, арагтары, хууда дузалал ажыл-агыйлар кызыл-тас, арбай, сула

аймаан хире-шаа-биле чаштырган. Демдеглексенчиг бир чүүл болза, чамдык яамылар, ведомстволар, эргелелдер, департаментилер чер, мал ажылын хөгжүдөр талазы-биле мергежип орат. Ол чорук тараа дүжүдүн, мал бажын өстүреринге идиг. Чижээ, Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызы. Бо күрүне структуразы июнь айның баштайгы чартында 2676 гектар сугаттыг шөлге тараа культураларын чаштырган. Ол көргүзүг, ортумаа-биле алырга, бир кожунун чаштырган тараа шөлү-биле деңнежип турар. Хар, часкы, өзүм үезиниң сугадын 19340 гектарга чоруткан. Сугатта 2223 кижича хаара тутунган. Бо чылдың чазы кургаг, кааң, курттарлыг бооп турар. — Июньнун чаашкынын тараажылар четтикпейн манап турар — деп, чугааны чер-черге кижича бо-ла дыңнаар-дыр. **Бадылдай НАРАДЫ.**

Селектор хурал

Өөредилге чылының төнгени-биле уругларның чайгы дыштанылганын организастыг эртериниң, чайгы үеде школарга, класстарга капитал септелге ажылын шынарлыг болгаш аңаа көрдүнгөн акша-хөрөңдини чогуур сорулгазынга чөп ажылаарының дугайында база еске-даа айтырылгалар талазы-биле хурал болган. Чайгы дыштанылга үезинде ескүс уруглар, хөй ажы-төлдүг,

чединмес өг-бүлелериниң, инвалид уруглар, кудумчуда чер кезип, тояап чоруур, хайгаарал чок уругларже кол кичээнгейни угландырып, оларга тускайлаттынган лагерлерни ажыдар. Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгар, республиканың Өөредилге яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А.П.Морозов олар башкарып эрттирген.

ЧӨЛБҮҢ КӨРҮНЧҮКТЕ

Эрткен неделяда «Информ плюс» солун (№ 23, 2002 ч. июнь 5) Аяна Байыр-оолдуң «Соңгучуларны хээлилээни дээш Василий Оюну бүрүткелден уштуп каапкан» деп медээзин парлаан. «Соңгудуа хоойлужу-дугазын хажытканы дээш (соңгучуларны хээлилээни) соңгудалар бүдүүзүнде Чеди-Хөл кожундан Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынче деп-шииттирип турар Василий Майлолович Оюну бүрүткелден уштуп каапкан... Чеди-Хөлдүн район суду июнь 1-де ындыг шиитпирни хүлээп алгаш... база бир кандидат — Юрий Валерьевич Кара-оолдуң билдиришкенин хандырган» деп автор дыңнадып турар. А. Байыр-оол материалында хомудал кирикчизиниң билдиришкенин ушта бижилгелерни доктаамал ажыглап турар. Кандыг-даа ескерилгелер кылбаан ол-ла материал ол-ла авторга «Риск информ» (№ 24, 2002 ч. июнь 5-11) солунга материалын парладырынга үндезин болган.

Хамаарышпас парлалга бо удаада база «хамаарышпазын» көргүзүп, факт-барымдааларны бодунуң туралааны-биле тайылбырлап, шын, мегени холуп-бүлүп каапкан. Судтуң шиитпиринге сылдаглап алгаш, А.Байыр-оол бодунуң номчукчуларының болгаш Чеди-Хөл кожунунун соңгучуларының бажын теереткен. Бирги чаданың суду В.М. Оюнунун кандидат кылдыр бүрүт-

кеткенин күш чок болдурарының дугайында шиитпирни үндүргени шын. Ынчалзажок ындыг шиитпирниң тыштып келиринге, авторнуң бижип турары дег, соңгучулар хээлилээшкени үндезин болбаан. Кандидаттың буруудап турар чүүлү чүл дизе, кажан ону ажылче шөлээден кыйгыртыпканда, ол республиканың Чазаның даалгазы-биле Чеди-Хөл кожунунун чагырга даргазының дүжүлгеге саадап

Меге-хопка алыспаңар!

олурганының езулалыга киришкен. Суд ол чүүлдө суртаалдың эскиттери бар деп көрүп, В.М. Оюн албан-дужаалының байдалын ажыглаан деп санаан. Оон-биле чергелештир суд В.М. Оюндан соңгучулар хээлилээн деп буруудадыгны ап каап, ону үндезин-барымдаа чок деп санаан.

Мындыг чергелиг чүүлдер хомудал кирикчизи Ю.В. Кара-оолдуң бодунуң удурланыкчызының адресинге кириген еске-даа буруудадышкынарның база хамааржыр, суд хөй санныг херечилерни айтырганының соонда ук буруудадылгарга ойталап каапкан. А үстүнде автор оларны шуут шынзыттынган кылдыр бижип турар. Моон алгаш көөрге, номчукчу кижиден албан езузунуң доку-

ментизиниң утказын чажырап, факт-барымдааларны холуп-бүлүп тургаш, херектин алыс ужур-утказын өскерттир, кандидат В.М. Оюнга багай хамаарылганы хевирлээр дээни билдингир ышкажыл.

Судтуң шиитпирин авторга билдингир турар ужурлуун ап көөр чүве болза, бо бүгүдө ужур-ла бар. Маңаа, чугаажок, чурттакчы чоннун чамдык кезиниң парлалганың сөзүнге база журналист кижиниң арын-нүүрүнге бүзүрелин ажыглаар бодааны тода. Мынчаар алыр чүве болза, кандыг-бир кижиниң ат-алдарын, мезү-бүдүжүн карартып турар аргажок меге медээни таратканын чигези-биле хоп дээр. Чеди-Хөл кожунга катап бадылаашкынарның бүдүүзүндө даштындан көөрге боттуг, шынга дүгжүп турар ышкаш медээ херек кырында кандидаттарның бирезин карартыр, а ооң удурланыкчызынга таарымчалыг суртаалды чорудар сорулгага ажыглааттынп турары көскү.

Чеди-Хөлдүн район судунун шиитпирин кандидат В.М. Оюнунун республиканың Дээди судунче хомудал киригени-биле ол амды дээрезинде хоойлу күжүнче кирбээнин автор бук-даа дивээн.

Ынчап кээрге, А. Байыр-оолдуң кезек кажар аргаларны ажылап тургаш номчукчуларга чедирген шыны таныттынмас кылдыр өскерлип калган ышкажыл. **Юрий БУДУК-ООЛ.**

БАЗА КАТАП СОТКА ОРГАН

(Тончүзү, Эгеги I-ги арында).

С. Конвизтин республиканың бирги удуртукчузунче бужар халдаашкынарнын уламчылап турарын бодарга, чоокта чаа ооң судка алдар-атты, мезү-бүдүштү болгаш ажыл-херекчи алдар-атты камгалаарының база моральдыг хораны дуглаарының дугайында хомудал билдиришикинге ары-биле ойнадып, Ш.Д. Ооржакка 8 муң рубльдин түнүн төлээни, демир-үжүүнүң бажы хирлиг бижээчиге өөредиг, кичээндириг болбаан хире. Бир чеже ооң уjur-утказы адыш оюунда дег көсү болбазыкпе — аас-дылдыг ат-сураг дээрге база-ла ат-алдар-ла болгай, ынчангаш ол чигинчиг ат-алдарнын херелдеринде өпейледип, хөйге билдингир Владимир Жириновскийнин аажылалдарын бакка-сокка үлегерлеп ап турар.

Бак-ла чүве бо дээн ышкаш, чай кадында РФКП-нин, СПС-тин, "Яблоконун", "Хостуг Тыванын" төлээлерин шап, чамдык кижилерни хы хандыр одап-сөглөп алган. Ылаңгыя Г. Ширшинге, В. Орус-оолга, Н. Дубровскийге, В. Тавберидзеге, В. Туневка хөөн чогуң хуудус илереткен. Сөөлүндезин барык кижилер саньнга санавайн, чүгле Витя деп каан. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутатына соггутаарган В. Ушкаловту кымдан-даа артык аарышкылыг шаптарың оралдажып, фамилиязың дорамчылап, ооң соггуканыңга чигинип, соггудаларны будап каапканыңга буруудаткан. Ынчалза-даа "Риск" боду В. Оюнун кандидатуразын уштурунун дугайында судтун шийтирин өскерттип, соггукчулар хээли-лээн деп бижээн, а херек кырында суд ындыг шийтир хүлээп албааның массалыг информация чепсектери дыңнаткан. Чүгле харын Шолбан Кара-оолга-ла конвизчилер овуунунг чашпаа сестерин сөглөп, ооң тирилелгезин чайынналчак кылдыр чарлап, ооң-биле чергелештир ТР-ниң Төп соггудда комиссиязының адресинге күткүшкүнүг халдаашкыны кылып, ТСК ук шылгараңгай "түнелди албан езузу-биле бадылаттынган турарын болдурбас" дээш бар-ла хемчеглерин алыр деп бижээн. Ооң ужуру кымга-даа чажыт эвес: С. Конвиз шагда-ла Ш. Кара-оолду долгандыр ээртинип, ооң компаниязынче тырлып кире бээрин кызыдып турар. Чүгле чаңгыс билдинмес чүүл чүл дизе, арыг эвес сеткил-сагыштыг кижиниң чыпшылаңаажын Ш. Кара-оолдун арыг-чаагай хүлээп ап турары.

Прокуратураның болгаш ТР-ниң Төп соггудда комиссиязының ажылдакчыларын база солун оюп эртпээн. Бо удаада күткүшкүн мастери С. Конвиз прокуратурага хамаарыштыр өскээр чаңнар уjurга таварышкан: бир эвес моон мурнунда ол ооң офизин өртөткенинге Кызыл хоорайның прокурору В. Ведагинни уjur-барымдаа чок, кара туразында буруудадып турган болза, а кажан күүседикчилер туттурганда, хамык бурууну "эрги президентиниң командзындан депутаттың" кырынче чууй каап, ооң "даайы кеземче херээ истээр албанның начальниги чораан, ындыг кончуг ырак

эвесте иштики херектер сайы-дынның албан-дужаалынче кордап турган болгаш Ш. Ооржактын чоок сатравы" деп бижип турарын көөр чүве болза, кымның дугайында чугаал дээрзи билдинип келир. Конвизтин хуудузу ТР-ниң Төп соггудда комиссиязын, ооң даргазы Ш. Монгушту шуут көөр хөңгү чок. Ол оларны соггудда хоойлужудулгазын канчаар күүседиринге безин өөредиксээр.

Эрткен соггудаларның аас-дылдыг чүүлдерин тодарадып тура, Конвизтин солуну Кызылдың "20 дугаар участогунга документилер оорлаар дээн оралдажышкыны кезе шапкан" деп дыңнаткан. Кандыг ындыг оралдажышкыныч дээрзин ол тодараптаан, чүге дизе ындыг оралдажышкыны ооң үндезилекчизи С. Конвизке дорт хамааржыр. Адаанда документини номчааш, боттарыңар-ла болгап көрүңер.

ТР-ниң Төп соггудда комиссиязының даргазы Ш. Монгуш бо чылдың июнь 10-да прокуратураның болгаш күүсекчи эрге-чагырганың органнынче чагааны чоргускан. Хоорайның чамдык соггудда участоктарыңга соггудда хоойлужудулгазын үрээниниң дугайында ында дыңнадып турар. Ында мындыг фактыны кириген.

"Июнь 3-те № 20 болгаш 22 участок соггудда комиссиялары бадылаашкынарнын түнелдерин үндүрүп тура, соггудда документациязын чидирген. Тодаргайлаарга, участок соггудда комиссиязының кежигүнү Д.А. Капустин дээрзи соггукчуларнын даңзызын үндүрүп апарган, сөөлүндө барып ук даңзы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына кандидат С.С. Конвизтин хөй-ниитини хүлээп алыр черинден тывылган".

Кызыл хоорайның девискээр соггудда комиссиязының даргазы А.Н. Черноусовтун ТР-ниң ТСК-зының даргазы Ш. Монгуштун адынга бижээн тайылбырыңдан чамдык чүүлдер тодарап келир:

"Силерге дыңнадырвыс болза, № 20 участок соггудда комиссиязының даргазы Лариса Юрьевна Осколкованың чугаазыңдан алырга, эртен эрте участоктан үнүп келгеш, Кызыл хоорайның девискээр соггудда комиссиязынче документациялыг (№20 участоктун соггукчуларының даңзызы, бюллетеньнер, билдиришикиннер, актылар, түнел протоколдар, комиссияның таңмазы, чук-биле базар таңма) бар чыда, чиик машинага олуруп турда, Л.Ю. Осколкованың холундан документилер уштунуп кээп дүшкен. Ол үеде № 20 участок соггудда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү Денис Анатольевич Капустин кээп дүжүп бар чыткан документилерлиг пакетти тудуп четтигипкен. Л.Ю. Осколкова машинага олурупкан, а документилер Д.А. Капустинниң холунга артып калган. Капустин Л.Ю. Осколкованың документилерин бербейн, дежурныйга: "Кабинет дүлгүүрүн бээри-биле участокче дедир чоруурум ол-дур, ооң соондан №20 УСК-ның кежигүннери-биле чеде бээр мен" — деп чугаалаан.

Он минута эрткенде-даа, ол келбээн. Машиналар Кызыл

хоорайның девискээр соггудда комиссиязынче чорупканнар. К. Капустин ДСК-га база келбээн. Осколкова №20 участка болган таварышкының дугайында Кызыл хоорайның ДСК-зының даргазының оралакчызы Виталий Александрович Онопкога база ДСК-ның кежигүнү Елена Владимировна Рубцовага дыңнаткан. Кызыл хоорайның ДСК-зының даргазының оралакчызы ТР-ниң Айыл чок чоруктун федералдыг албанының ажылдакчыларын кыйгырттыпкан. Оларга Л.Ю. Осколкова болган чүүлду тайылбырлап берген.

2002 чылдың июнь 3-те 14 шакта №20 участок соггудда комиссиязының талазы-биле соггукчуларнын даңзызын база өске арткан документилерни Кызыл хоорайның прокуратуразы хавырган болгаш оларны Кызылдың девискээр соггудда комиссиязынга эгиткен".

Кызыл хоорайның прокуратуразының истекчизи О.К. Романовтун хоорай Хуралының секретары С.Г. Горев болгаш херечилер көрүп турда тургускан актызыңдан алырга, оорлаан документилерни ТР-ниң Улуг Хуралының депутатына кандидат С.С. Конвизтин хөй-ниитини хүлээп алыр черинден уштуп, хавырган болуп турар. Черле юридиктиг эртембилигиг кижилер болгаш С. Горев актыга мындыг бижилгени кылган: "Даңзыны Горевтен эвес, а хөй-ниитини хүлээп алыр черде Конвизтин кабинетинден ужулган. Мээң сөс-домаамның тайылбырын шын бижээн". Бурууну Конвизтин кырынче чая тудупканы ол. Уштуп хавырылган үезинде анаа турарын күзевээн Конвиз ол бүгүнү анаа өжээргектерниң үлгедии кылдыр чарлаан. "Рискин" арыннарыңга Кызыл хоорайның ДСК-зының демги кежигүнү Е. Рубцованың чүзүн-даа арттырбааны анаа эвес болбайн аан.

Конвизтин командазы үлгедии кандайы аажок бузуруп эгелээн. Кызыл хоорайның ДСК-зының даргазының оралакчызы В.А. Онопконун чугаазыңдан алырга, Д.А. Капустин эртенги-ниң 9.30-де ДСК-же документациялыг чоруурунун бетинде №20 УСК-ның даргазыңдан документилерни бичии када тудуп турарын дилээш, а боду дүлгүүр дужаарым ол дээш пакеттиг дезе берген. Кажан В.А. Онопкога читкен документилерни дугайында билдине бергенде, ол Капустинни тыпкаш, ооң тайылбырын алган. Документилерни Конвизке дамчыдып берипкенин ол өчээн. Кандыг чылдагаан-биле дээрзин, эрге-хоойлу органны ам тодарады бээр.

База катап сотка олурага канчап болуруп, Сергей Семенович! Силерниң холундарга комиссияның документилерни кирип кээри билек, алгы эвес алгыңарны алгырып, соггудда комиссиязының, прокуратураның, милицияның төлээлерин кыйгырып, өжээргектер меңээ удур сүлчээлежил тур дээр уjurлуг турган-дыр силер. Бодуңарны соггудда хоойлужудулгазын тулган эки билер, ооң хажыдышкынарныңга удур чаныш-сыныш чок демиселчи кылдыр көргүзүксээринерни уттупканыңар ол бе?

Публицистика кылдызи.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына

Кызыл хоорайның Первомайский № 4 соггудда округундан кандидат **Галина Ивановна ГОСТЕВА**

Хүндүлүг соггукчулар, 2002 чылдың июнь 2-де мээң кандидатурамны деткээниңер дээш улуу-биле четтирдим.

2002 чылдың июнь 23-те соггудда участогунга база катап кээп, шилишкениңерни катап бадылаашкыңга бадыткаар силер дээрзинге бүзү-

рээр мен. Уругларыңарны башкыларга кезээде бүзүрөп келген болгай силер. Бистер, башкылар, силерниң бүзүрелиңерни шынзыдар бис.

Силерниң бажыңарга тайбың база чөпшээрелиңе делгереп турар болзун. (Халас парлаан).

Чаа-Хөлдүн №30 соггудда округундан кандидат **Виталий Монгушевич БАРТЫНА-САДЫ**

Тыва Республиканың бокска чеди дакпыр чемпиону, "Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарыңга шылгарал дээш" деп медальдың эдилекчизи, милицияның подполковниги В.М. Бартына-Садының сорулгазы: кижилерге хүн бүрүде сагышсырап турар айтырыгыларын шийтирлээринге дузалажыры, ооң боттанырыңга боттук дузаны

кадар. "Меңээ депутаттың манды — хамыктың мурнунда төрөөн черинге ынакшыл, чаңгыс чер-чурттуларының амьдыралынче сагыш салыры, оларның эрге-ажыктарын камгалаары" деп ол анаа эвес чугаалаар. Ол бодунун сөзүнүн ээзи болуп кижилер.

Деткикчи бөлүү. (Халас парлаан).

Бай-Тайганың №13 соггудда округундан кандидат **Алексей Иванович ОЧУР**

1952 чылда Бай-Тайганың Тээли суурга төрүттүнген, 1968 чылда Тээли ортумак школазын, 1975 чылда Москваның Ломоносов аттыг күрүне университетин доозуп, математик мергелди чедип алган. 1975-1993 чылдарда Кызылдың башкы институтунун физика-математика салбырының деканы. 1993-1997 чылдарда ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызынга ажылдаан. 1997 чылда А.И. Очурну ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчы-

зынга депшиткен. 1998 чылдан бо хүнге чедир ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының дузалакчызы. Соггуданың бирги ээлчээнде Алексей Иванович дээш бадылааныңар дээш силерге улуу-биле өөрүп четтирдивис. Соггуданың ийги ээлчээнде — шын шилигени кылып, бистин кандидатыңыс дээш бадылаарыңарны силерден диледивис.

Деткикчи бөлүү. (Халас парлаан).

Кызыл хоорайның Центральный № 6 округундан кандидат **Зоя Назытьевна САТ**

Чонунун улуг бүзүрелин алгаш, Зоя Назытьевна соггудаларның бадылаашкынының ийги чадазында төлөптүг черже үнген. Ооң хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынга мурнады чорудар кол чүүлдер мындыг: чер, сайгарлыкчы чорук дугайында, бистиң ниитилелдиң социал айтырыгыларын, кадык камгалалын болгаш өөредилгениң айты-

рыгыларын шийтирлээринге нормативтиг эрге-хоойлулу баазаны тургузары.

Тываның кадык камгалалының хоочуннары: Г.И. Федорович, Л.М. Козлова, Г.Е. Жданова, Ю.З. Ковенский, А.В. Набатова, К.Н. Цой болгаш өскелер-даа.

(Халас парлаан).

Балгазының № 25 соггудда округундан кандидат **Борис Константинович БАЛЧИЙ-ООЛ**

Хүндүлүг көк-хаакчылар, бүрен-хаакчылар!

Авыйган, Ильинка, Арыг-Бажы, Сой, Балгазын, Кызыл-Арыг, Сосновканың соггукчулары! Мээң кандидатурамны бедик үнелеп деткээниңерге четтиргеним илередип, июнь 23-те база катап соггуддага киржип, бадылаарыңарны кыйгырдим.

Б.БАЛЧИЙ-ООЛ.

(Халас парлаан).

Төлээлекчилер палатазының депутатына

Кызылдың Октябрьский № 15 соггудда округундан кандидат **Шолбан Көкович КАРА-САЛ**

Силер дээш ажылдаар мен.

(Халас парлаан).

ПЛАНЫН БАДЫЛААН

Июнь 6-да республиканың херээженнер эвилелиниң хуралы болган. Анаа республиканың херээженнер эвилелиниң 10 чыл оюн демдеглеп эрттирериниң дугайында, юбилейлиг байырлал таварыштыр херээженнер чөвү-

лелдериниң аразыңга уран чүүл көрүлдөзүн, спартакиада, уран кылыглар делгелгезин эрттирер дугайында Наадымга, уругларның чайгы дыштанылганында, эвилелдиң киржилгезиниң дугайында ажыл планын бадылаан.

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫН

Эге сөс ДИРГИЗЕР ДЭЭШ

Бо ийи хайгааралдын төвү — чурттап турарывыс нарын үениң сагьш-сеткиливиске даржыктыг байдалдары болур. Сөөлгү он чылдар бистерни дыка-ла дамдыктап каан. Изиг сеткилдиг, уян чүрээвисти амыдыралдың аар кымчызы кевин-херекчок чүве дээш чөрүлдежи бээр чорукка ам-даа чедирбишаан. «Хүрээни тудуп турар, а культура одагалары өжүп, үрелип турар. Мен ам кымга херек мен! Уран чогаал деп кижиниң иштики делегейин көдүрер улуг эртем буурап тур. Бо коргунчуг эвес чүве бе?!» — деп, Александр Даржайның ишти-хөңнүндөн чоокку чылдарда бир хуралга кышкызы ал-сагыжымдан үнмес-тир.

Бөгүнде Россияның Чогаалчылар эвилелиниң 22 кежигүннери Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кол өзээн тургузуп турар. Моон алгаш көөрге, Эвилелди аныкшыдары — бөгүнде бирги чергениң айтырыы болур. Өске черлерде байдал бистен дээредес дээрзин эрткен чылын Кузбасска (Кемеровога) баргаш көрдүвүс. Бо байдалды Россияның ЧЭ эки билир. Ынчангаш ам удавас, июнь 20-23 хүннеринде, Кызылга болур Тываның, Даг-Алтайның, Шорияның, Хакасияның анык чогаалчыларының семинарынга Москвадан В.Сорокин, М.Числов, Г.Чапчахова, Новосибирск хоорайда «Сибирские огни» сеткүүлдүң кол редакторунун ора-лакчызы В.Берязев суглар келир.

Тываның ЧЭ-ниң 60 чыл оюнга уткуштур Саян-Алтай девискээрлиг бо семинарның ужурдузасы болза, Россияның ЧЭ-ниң кежигүнүнге чаа кежигүннерни дорт хүлээп ал болур.

Үш черден келир кожаларывыс үш-үш киржикчилерлиг келир болза, оларның аразында делегейге ат-сураглыг төөгү эртемнериниң доктору, Тываның Улустуң чогаалчызы, Американың Эртемнер Академиязының кежигүнү, хам-чүдүлге төөгүзүңге улуг үлүүн кириген, ЮНЕСКО-нун тыысканы «Дириг эртин» деп атка четкен, Россияның Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Улустарның найыралы» орденни болгаш өске-даа алдар-хавьяаларны эдилеп чоруур чогаалчы өгбевис Монгуш Бора-Хеевич Кенин-Лопсан, Улустуң чогаалчызы, Россияның чогаал шааналының эдилекчизи Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы, төөгү эртемнериниң кандидады, алдарлыг чогаалчы Екатерина Түктүг-ооловна Танова болгаш өске-даа хоочуннарывыс бистиң-биле дөмей ам-даа чогаалчы соруун салбааннар.

Бүгү Тывадан бо семинарга 26 кижиги киржир. 8 хире чогаалчыларның чогаалдары семинар мурнундан Россияның ЧЭ-ниң кежигүнүнге саналдап болур деп баштайгы шилилгени эрткен. Ындыг-даа болза, кол удуртукчуларның, критиктериниң шыңгыы шилилгезинден, үнелелден бүгү чүве билдингир.

Номчукчуларның кичээнгейинге СЕМИНАРНЫҢ болгаш «САЯН ЧАҢГЫЗЫ» деп чогаал фестивалының киржикчилериниң шүлүктөрүн, проза чогаалдарындан үзүндүлери бараалгаттывыс.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

1942 чылдын мен Чадаананың чеди чыл школазының беш дугаар класынга шымбай өөренип турган мен. «Пионер» деп хана солунун редактору, өөрком даргазы-даа турдум. Кызыл хоорайга Тыва чогаалчыларның хуралы болур деп чүвени эң-не баштай Энчек-Кулактан дыннаан мен. Ол акый мени кончуг таньыр турган. Бир эртен почта хааржаанче бир чагаа хавы долу шү-

лүктеримни кири каап чыдырымда, ол мени көрүп кааш, чазык чаагай хүлүмзүрөөн... Онаалга кылырын уттупкаш, бир ажыг черге олуруп алгаш, шүлүк бижиир турдум. Бир хүн он ажыг шүлүктөрни бижип кааптар мен. Эмин эрттир шүлүкке хандыкшааш, сан кичээлинге хирелиим база көргүзе бээр турдум. Дайын үезинде Кызыл Шеригге белек чыыры болгаш шүлүк бижиир мээң эң-

не ыдыктыг бодалдарым турган. Найысылал Кызылда Тыва чогаалчыларның баштаар чери тургустунган дээрзин Дары-Сүрүң башкыдан дыннаан мен. Тыва чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге мени кириер дугайында дилег билдиришкенини бижээш, найысылал Кызылдыва чорудупкан мен, харызы келбейн барган... Сес класстың өөреникчизи тургаш, нам кежи-

гүнүнүң кызыл биледин чүрээмниң чанынга кадагалап чордум. Езулуг уран чогаал бижиири чогаалчы билединден хамаарышпас чүве чораан.

Ынчан Тыва чогаалчыларның баштаар чериниң даргазы Сергей Пюрбю турган...

1944 чылдың чазынында анык чогаалчыларның семинарын найысылал Кызылга эрттирген чүве. Тываның сураглыг чогаал-

Александр ДАРЖАЙ ЭГЛИП КЕЛБЕС ЧАЛЫЫ ҮЕМ

Шынаа кежир арлы берген
Чылгы ышкаш, чалыы үем
Сыдым-багга уттурар чок,
Четтирбейн арлы берген.

Каткан бүрү онган ояар
Катап ногаан черле болбас.
Саарыг суг бажын эргип,
Шааңайндыр дедир акпас.

Чаа-Хөлдүң шынаазында
Чаңгыс борбак бажың-даа чок,
Ижиккеним төрөөн уям —
Интернадым орну арткан.

Шагдагы дег чедип келгеш,
Ооң бир-ле өрээлиниң
Оду чыраан көзенегин
Чажыт соктап шыдавас мен.

Сеткилимге ыпчагы час
Чечектелдир көстүп кээр-дир:
Көстүктүг бир чараш уруг
Көзенектен бакылаар-дыр.

Чалыы үем катап дагын
Чанган куш дег, ээлбес бол,
Сагъжымга ынакшылдың
Салгын хады эстеп кээр-дир.

Бригад ДҮПЧҮР ИЗИҢ ХЫНА

Арга-сында, ховуларда,
Аалдар-өглөр аразында
Баскан ээзи таныттынмас,
Барган чери билдинмес бол,
Улуг-бичи, майтак-тыртык
Улдуннарның истери хөй.

Улай баскан, хере баскан
Улдуң изи балалып каар,
Угаан-сарылы угбаланган
Уран холдар бодараткан,
Удаажыраан буруңу бол,
Уттундурбас истер турар:

Эрте шагның кижизиниң
Эрткен оруун төөгүп чураан
Кадыр-кашпал хаяларда
Кайгап ханмас оворларны
Эгири үе сиилбикчизи
Эртем, төөгээ арттырып каан.

Карак чивеш аразында
Халас ыткан хензиг үең,
Эгиттинмес эрткен өйже
Эмдик мал дег шураптарга,
Хайнышкынынгы үе-төөгү
Хажык чокка санап турар.

Өргүн чонга буян сөңнеп,
Караңгыда чыраан сен бе?
Өскен черге чудуң тарып,
Кааң хүндүс аскан сен бе?
Амыдырал агымыңга
Арттырып каар изиң хына!

Тываның чогаалчылары С.Михалков-биле

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ 70 чылдар үезинде тырттырган чуруу.

Николай КУУЛАР

АРГАЛАЛЫМ

Акша биле эрге калчаа делегейге
Авыаастап, чыпшылаңнап шыдаар мен бе?
Хээндектей кызып-кыяр дугуйлары
Кээргел чокка орааштыр шаап аппаратас бе?
«Өндүр күзел соон сүрүп чоруур мен» деп,
Өде-чара чаңнап чораан үем кайыл?
Өжер четкен чула ышкаш имистелип,
Өөрүшкүлүг чырыым чүге бүлүреди?
Адар даңым дүмбей дүнче хуула берип,
Актыг оруум шырыштарга мунгашталып,

Каргыш, хайдан, өжээргелден чалданыксап,
Камгалалдың тариназын номчуп чор мен.
Чүгле шак ол таринамның сестерин-не
Чүрээм боду ыдыкшыдып шилип алган:
«Дириг чорааш, элекке хей дүжүп бербе,
Тиилээр сорук сүлде-тугун холдан салба.
Алыс шынын эчизин кири кызып диле,
Ажык, хостуг шүлүк бижип амьдыра!»
Акша биле эрге калчаа делегейге
Аргалалым, чоргаар күжүм чогуум ында.

Сайлыкмаа КОМБУ

Харамдыгып, эргеледип чассып тура,
Карактарда кударалды эскербедиң,
Чаакталып доңа берген сеткилимни
Чалын оттуг хүлүмзүрүүң эргиспеди.

Херии черже ырап-кончап чорзумза-даа,
Хей-аът кириер сагызын бооп хуулбадың,
Чалгааранчыг, узун, ышкам кежээлерни
Чанымда бол, чыыра тыртып шыдавадың.

Шуушкан хүннер хөрлүг теви чалгынналган
Чуртталгага пөкпес, ханмас ынаньжың
Хөрлээ оду чырыын, чылыын сөңнезе-даа,
Хөңнүм-биле хөңнүң кады хөөннөшпес-тир.

Куу куштун хунук, уян үнү-биле
Кударалым айже көргөш, саарып алың.

Мария КУЖУТЕТ

ЧЕДИЛЭЭН ОДУРУГААР

Хайыралыг черимейге
Ханым хоюг олурбайн,
Кайда улчуп чоруурум ол?

Хатчыл, шириин хары черде
Кааканым чүве бар дег,
Канчап мында келгеним ол?

Кандыг хейниң дүлгээзинил?
...

Эрте чазын маңаа келгеш,
Эрип чыдар малгажыңга
Эмин эрттир былгашкан мен.

Эртпес, батпас хүннер санап,
Ээп чанар үем манап,
Эрээленип калбадым бе.

Чыварлыг бол, чуртум эргим.
...

Хөңнүмдүве дүкпүрбөнер,
Көрүжүңер чидитпөнер,
Хөлүн эрттир чаннаванар.

Торгу-маңнык чадып каан дег,
Тоол-домак чуртумдува
Доткар чокка чана бээр мен

Дозар, тудар харыңар чок.
...

Элдеп болган үе-дир бо.
Эрлер безин кадайларзаан,
Эрес соруу сойлуп калган.

Чашпаалашкан, адааргашкан,
Чалчып, хоптаан, нүгүлдөшкөн,
Чаргаштар-ла кара олчаан?

Салгалдары кымны дөзээр?!
...

ЭВИЛЕЛИНИНЧ БО ЧЫЛ ОЮНГА

АК ӨӨНДӨ

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

чылары база Москвадан чалат-тырып келген орус башкылар ук семинарга келгилээн болгаш чогаалдарын чоруткулаан эш-өөрүмнү чогаалдарын сайгарып, чалы бистерни чогаал теориязынга өөредип турган. Бистиң бөлүктүң киржикчилери: Тамба Салчак, Дамба Соян, Дугаржап Монгуш, Идам-Сүрүн Монгуш, Сувакпит Олег, Хуурак Алексей, Кюнзегеш Юрий, Тоюн

Константин, Александр Тамба-Сүрүн, Сегленмей Феликс, Медээчи Монгуш. Бир эживис Виктор Саган-оол ырак чер Эми алдын уургайындан кээп шыдаваан. Ынчалзак ооң шүлүктөрүн бир демей сайгарып турган чүве. Сергей Пюрбюнуң чыгган бөлүүндөн шылгарангай шүлүктүлөр болгаш тоолчулар үнгүлээн... Мен бичии чорумда, Чогаал комитеди деп чер турган. Мен

хууда ону чогаалчыларның баштаар чери деп билип чораан мен... Чогаал комитединге ажылдап турган шүлүктүлөрүни, тоолчуларны, очулдурукчуларны черле уттуп болбас, олар база тыва чечен чогаалдың өөн өгөлшкен кижилер болур. ... Хамнар, тоолчулар база Сергей Пюрбю даргалаан Тыва чогаалчыларның эвилели база Ленинград университетди мээң

бут кырынга туруп, эзенгиден тептинип, чогаалчы болурумга тергийн дузалаан. Тыва чогаалчыларның бир дугаар хуралы мээң салым-чолумга ыдыктыг бооп арткан... Тыва дьлды улам хандыр өөренир үе келген, ол дугайында Тываньң төп музейинге чагаалар удаадараа кээп турар, чер-чуртунун алдарыг кижилериниң допчу намдарын башкылар туржук, школа-

чылар айтырып турар апарган. Мээң бо адаан башкыларым, силерниң үнүрени дыңнанас апарган-даа болзумза, силерниң тип бергениңер чечен чогаалдың ак өөндө чурттап ор мен, хире-шаам-биле арат чонумга бараан бооп чор мен. Авам, ачам база тоолчулар чораан, тоолчулар өөндөн үңгеп үңген мен. Тыва чогаалдың ак өө чоннуг болзун.

База катап төгерик ай мени кый деп, Бажым суйбап, херелдерин суна берди. База катап чаңгыс эжим — дүмбей дүннүн Базымнары сеткилимни отурупту.

Сымыраачы сылдыстарга хүрээлеткен Чылар-чылбас бышкан ай-даа хамнай берди.

Дээрбектелген шырай арны тывзыксыг — Дээрден черже чажыт билин чашкан ышкаш.

Хүннү бадыр оорга-мойнум күдүйгүже Хүрешкеним делегей-даа шагда удаан. Чүгле мен-не арай деп-ле оон дескеш, Чүрээм согуун оожургадып чадал ор мен.

Айның чырыын дашка долдур дозуп алгаш, Арага дег, амзангырлап, ишкилеп каап, Дүнүм-биле далаш чокка хөөрежип, Дүвүрелим ак-кара чок сөглөп ор мен.

Мени улус «чүве дыңнаар апарган» деп, Мегележип турар-дыр дээр. Анаа черле бүзүрөвө, күжүр эжим! Анаа бодум бодум-биле ийи-чаңгыс Аян-тээлеп, чалгаа чазып, кара чааскаан Ишти-хөңнүм чугаалажы бээр-дир мен. Ийе харын, ажырбас мен, сени сактып, Сээң-биле бодалымда ужуражып, Сеткил хандыр хөөрежип оргулаар мен. Мени кончуп, ыяттырып, Мээң шала теноксимээр аажымга Шыжыгып-ла, хыйланьш-ла, Шыдавыкче чөгенип-ле орган боор сен.

Хомудалдан, коргуушкундан, кавьыргалдан Хосталганы хайырлап бээр чаңгыс эжим, Чүге-ле мээң сеткилимни аарышкылар Чүк-чүгүнче үзе-чаза тыртар чүвөл?

Чүге-ле мээң бодалымның согуннары Чүгле бодум чүрээмдиге кадалырыл? Чүге-ле мен хөйну бодап, билген тудум Чүткүлүмнү мунгаралга орнап чор мен?

Шак бо черде меңээ солун чүүлдерниң Саны чүге эвээжеп-ле турар чүвөл? Ажы-төлүм, алган эжим, ажылым-на Аргамчы дег, тудуп чоруур — ол-ла-дыр-ла.

Чоокта чаа-ла бачым, хайым чуртталгага Сонуургалым кайы хире күштүг туржук?!

Эдуард МИЖИТ

ДҮНЕКИ ХАМ

Бедик дээрниң сорунзазы хүнден хүнге Мени чүге улам күштүг-тыртары ол?

Чүге, чүге? Харьылап көр! Чүнү канчаайн? Сүмөң кадып, чажыт билинч ажыдып көр. Чүгле харын мээң билир сөзүм-биле Чүрээм бальын эмнеп-домнап, сымьыран-на.

Караңгы дүн, улуг тынгат, эпчоксунуп, Хая көргөш, ыт-дааш чок олурбайн көр. Азы сеңээ аткаар базар арга бербээн Айтырымга хары ындыг коргунчуг бе?

Азы меңээ хары берип, сылдыстарже Айтырымга, утказын мен билбедим бе? Сээң дылыңның чартык-чамдың билзимзе-даа,

Черле дындыр угаап, билип чадап чор мен...

Шак-ла мынчаар хөөрежип ора хонган, Чаңгыс эжим, шылаан боор сен, байырлыг, че. Арагавыс база чоорту эвээжээн дег, Айның чыры булүрерип бар-ла чыдыр.

Кара чааскаан артып калгаш, кудумчуда, Караңгы дүн, базымнарың дыңнап кааптым.

«Бичии тур» дээш, сонгам өттүр көөрүмге, Бир-ле кижжи шала мунгак ырап бар чор.

Эртенге дээр чугаам дыңнап, шынап-ла, сен, Эжиң бодааш, чаным орта олурдуң бе? Азы бодум изиг сөзүм долган чугаа — Айның бүдүү хамнаашкыны болган чоор бе?...

Игорь ИРГИТ

ДИРГИЗИП ЧОР

Ол-даа канчаар, «дүнелерде чүве көөр» деп, Ойлукчоктар мегележип турар дээр-дир. Оон улуг меге турбас!

Бүчүм изиг, чайгы дүне уйгум келбейн, Бүгү бодум деридип каап, чүрээм согар, Канчангаш-ла көөрүмге, эргимим сен, Чанымда бо чедип келген, холум суйбап, Шопулакка чүрээм эмин дамдыладып, Чоорганым эптей шуглап, көвөглээр сен.

Амдызында меделерим оңнуг ийин, Амдырал эмин эрттир элдептиг-дир. Сонга өттүр солангылар чөлээштелип, Соннуг-мурнуг айлар, хүннер шуушкаулаар,

Аксы-дигин шаарарткан аскыр ыттар Аскак будум шындаландыр хемирер-дир. Шаандакы дег аарышкылыг эвес ийин. Шартайтыр-ла сыгырып алгаш, баарлар-дыр.

Ажай-буурул хаан кижжи кылаштап кээп, Адым адап, ак-көк дээрже кыйгырар-дыр. Агайы дээр семис кадын караан базып, Адыгыр-көк шулбус болуп хуула бээр-дир...

Чүү дээр ону, шак бо оран-делегейни — Чүзүн-баазын амытаннар, чииртим курттар, Чүдек-бужар сүрээ-боктар, малгаш-балар...

Ол-ла бүгү көстүп келир чиргилчинде Он сес харлыг назынында кыйгырганың Сээң үнүң, сээң арның, сээң чүрээң Сеткилимни эмнеп, камнап, диргизип чор.

АРЖААНТА БНАКШЫЛ

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Аржаан. Онзагай делегей. Дөштү өрү чаттылдыр тиктинген, эрзэн-шокар чечектер-биле өңү холужа берген аржаан майгыннары ырактан-на таныттыгыр: дарга-бошка, балдырлыг улустун майгыннары Чингис-Хааның оң, солагай холдарыңы дег, карак чылчырыктаар өңерлиг болгаш сүүр баштыг өргээлери болган, оларның ээлери-даа чымчак олуттан курулган чаялары, хөй сөстен кадар чыгаан аксы-боскун каксыры-биле ужур бодап келгилээннер, а ылап-ла сөөк-даа бастыммастан, ооргомойнун кужур дустар чигген кара ажылдыг, улуг уруглары-биле кады чамдыкта дашканы кады көдүрүптер апарган улустун майгыннарының чамдыкы эрги чурук-ла, өскелериниң ойбакдыкының чамашкылары балык казырыктары дег көзүлгүлээн. Түр када аржаан ээлериниң оран-савазы даштындан ылгалдыг-даа болза, бо делегейде шупту дөң эргелиг — мында дарга-бошка, сайыт-мыймтың чыды-даа тывылбас болгай. Одааның кыдында шай аартап орган үжен-биле дөртөн хар хире аразы назылыг, бодун бүзүрелди-биле алдынар кылдыр көстүр эр адаанда арга кы-

дында тиктинген хөй майгыннары көрө, мону бодаан. — Аржаан! Майгынның хендирин хере тырт, уруум! — дээн, артында эр кижиниң дуза дилээн аяныг, өжегээр дыңзыткан үнүн дыңнааш, ол эргилип келген. Ам чаа-ла чийк машиназындан дүжүртүне берген бир өг-бүлө долгандыр бойдус-биле өңөш ногаан майгын тиккен турганнар. Майгынның артыкы өргени чүге-ле ийик, черже барып ужул турган. — Экээ-эки! Кожалар боор-дур бис аа! Мени Ондар Дадар дээр. — Эки! Каям, дунмай, дузалажыыдам. Сонгаартан келген студент уруум майгынның кайы азындан сегирип аарын билбес ышкажыл — дээш, тырын эр бурунгаар баскаш, холун сунгаш, кижжи аттыг фамилия адааш, бир-ле «кымович» дээн. — Майгын хөөкүйде чүү боор, келдир кижжи «а!» деп чадап чыдырда, хере шаапкай аан бис! Сен, дунмай, чүгле өргөн бажын тут шүве — дээш, Дадар ол-бо холдары-биле каш карбангаш, долгандыр самнап-маңнаан дег болганда, Хемчик аксындан келген өг-бүлениң бир чеди хонук иштинде аалзынар оран-савазы белен апарган. Улуг-бичии ийи уруглуг өг-бүлө аржаан бажы

дагып чоруптарга, Дадар бодунун майгынының хендирлеринге ийи-даа илдикен. Чоо кожазы-биле каткы хөглүг чугаалажып турган оң шырайы, чай чок кадында аржаан кырынга диргели хонуп кээр катташкак булуттарны ышкаш бирээни оштап, тывызыксыг апарган. Дадар майгын иштинде, бир талазында ижик-дөжөөн, өске талазында аш-чемин, мандолиназын эргип көргөш, улуг тынган. Элдеп чүве, оң бажының иштинде аржааның шупту шоргаларының даажы дүүлээн. Олапта аразында аарыг-аржыкка бектеткен аржаанчыларның, Үш-Белдирде дыштаны берген кадайының оуру ынаар талытыр эсти берген соонда, чаа кожаларының студент улуг-уруунун өргөн сунуп чыда, билбейн дээпкен чымчак салаалары, ол өйде эпчоксуна берзе-даа, дидими-биле удур көргөн чалы карактары бодалдан адырылбайн барган. Оң шимченгир мөчүлери курлу бергеннер: адаанда майгынарже шыдыраалап бадар дээн бодалындан-даа, Чүрек аржааның кыйгырган өске кожазындан-даа ол ойталаан. Оң карааның уун Аржаан делегейинден, чээрби-чээрби үш хар

хире студент кыстың быштак дег салаалары, билир кижизин танып каан дег сагыш човангыр көрүжү, дуй көжегелепкен. Дадар серт кынгаш, бодалдарында човай берген — долгандыр аарыг-човулаңыг чон аразынга, ыдыктыг аржаанга демги ол... кыс кижини сонуургап боор чүве бе? Харьы орнунга оң мага-бодун соок аржаан кызыгып каан хаарылы-биле чүве дег, оя чий берген дег соонда, Дадарга барыын таладан чаа хүн үнүп келген ышкаш апарган. Долгандыр делегей чөлээштелген, ол боду чалыгыткаан. — Адым Аржаан, сөөлгү курста мен — деп, чаа кожазының уруу шорга адаанда баткан аржаан дег үнү-биле Дадарже аякшайны ада-иезиниң одаанга сунган. Дөвүн куду даглар артында баар дег көк дүдүскеткен төгерик ай бакылап кээрге, Дадар мандолиназын ойнай берген. Кандыг аяпта, чүү ырыны ойнап ораарын ол ожааваан-даа, оң чүрээ, мага-боду херек аялгаларны боттары тып, чогаадып-даа тургулааннар. «Бо хүнге чедир канчап уйгу хавы турган кижжи боор мен» деп, ол үш-дүн ортузунда кудус өттүр черни дыңнаалагылаан. Чүгле он базым хире черде Аржааның бичии чудуруу дег чүрээниң согуу баш иштинде түккүлээн. — Авай, силер барбас болзунарза, Дадар акый-биле Чүрек аржааның көрейи — деп, эрте-

нинде Аржаан сирилээн үн-биле чугаалаан саналды дидими-биле хүлээп алган. Дадарга аржаан човулаң чоттурарынга эвес, аныяк кыс-биле ишти-хөңнүн чоорту дээштиреринге чаяттынган оран дег сагындырган. Чечек баштаан көк-көк ховаганнар, аржаан өңнүг, дүктүг-пес дег чечектиг, эмме-тикчок эдельвейстер, чайгаар тыпчып, туттунчу берген дерлиг адыштарлыг холдар, шеттер аразынга изиг ошкаашкын. А көжээ Дадарның мандолиназының ыягылыг үнүн чаа кожалар шупту дыңнааннар. Аржаан эң соонда далаш чок майгыныңче бар чораан. Дүн дургузунда оң соккан чүрээ онна базым черде уйгузун чидирген кожазы дыңнап чыда хонган. — Аржаан, мен кежээ чанар апардым. Ажыл-агый... сени кайып тып алыр мен? — деп, Дадар он сес чыл бурунгаар амты кадайы-биле чаа таныжып турганында дег, дидим эвези-биле сымьыраны аарак айтырган. — Екатеринбург, академия, Металлургия он чеди. Чээрбиде ужа бээр мен. Манаар мен. Чоруур бетинде, Аржаан эезинден бо бүгү... дээш өршээлден дилеп каан болзуңза, акым... Дадар — дээн дидим хары дыңналган. — Оранымың аржаанынга танааным Аржааны чидириттер болзумза! Шак ындыг сестерни ол бир шагда база эткен дег-даа ышкаш сагындырган.

БУТ БӨМБҮҮНГЕ ДЕЛЕГЕЙ МАРГЫЛДААЗЫ — 2002

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОННАРЫ

Бут бөмбүүнө делегей маргылдаазын эрттирер шиитпирни 1928 чылда Амстердам хоорайга хүлээп алган. Орта 30 чурттар киришкен, дөрт чурт — Швеция, Норвегия, Дания, Уругвай удур бадьяан. Кажан делегей маргылдаазын Уругвайга эрттирер кылдыр шиитпирни хүлээп алырга, бирги делегей маргылдаазынга ырак дээш, дыка хөй Европа чурттары маргылдаага киришпээн. Түннелинде, бирги делегей маргылдаазынга 13 чурттар киришкен. 1930 чылда Уругвайга болган бирги делегей маргылдаазынга Уругвайның командазы чемпионнаан.

Бут бөмбүүнө делегей чемпионнары:

1930ч. — Уругвай, 1934ч. — Италия, 1938ч. — Италия, 1950ч. — Бразилия, 1954ч. — Германия, 1958ч. — Бразилия, 1966ч. — Англия, 1970ч. — Бразилия, 1974 ч. — Германия, 1978ч. — Аргентина, 1982ч. — Италия, 1986ч. — Аргентина, 1990ч. — Германия, 1994ч. — Бразилия, 1998ч. — Франция.

Бразилияның командазы 4 катап бут бөмбүүнө делегей чемпиону болган. 1970 чылда Мексикага болган делегей маргылдаазынга Бразилияның командазы үш удаа чемпионнаш, "Золотая богиня" деп кубок-биле, мөңгези-биле шыгжаар кылдыр шаңнаткан. Ол кубокту 13 чыл иштинде шыгжап чорда, оорлап аппаратка, эзилдирип каапканы сөөлүндө билдинген. Италия биле Германияның командалары үш катап делегей чемпионнары болганнар. Уруг-

вай биле Аргентинаның командазы ийи катап чемпионнааннар. Сөөлгү 1998 чылда бут бөмбүүнө Францияга болган делегей маргылдаазынга Францияның командазы, ат-алдарлыг Бразилияның командазын 3:0 санга уткаш, делегей чемпиону болганнар.

Бут бөмбүүнө делегей маргылдаазы 4 чыл болгаш болур. Орта уткуштур шилилге маргылдаазын болгаш болур черин делегейниң бут бөмбүүнүн дээди органы ФИФА шиитпирлээр. Делегейниң ийги дайынын эгелээни-биле 1938 чылдан 1950 чылга чедир 12 чыл иштинде бут бөмбүүнө делегей маргылдаазы болбаан. Делегейниң бут бөмбүүнүн федерациязының шиитпир-биле Америка биле Европаның чурттарына солустур эрттирер турган. Эң солун чүве 2002 чылда бут бөмбүүнө делегей маргылдаазы бир дугаарында Азия чурттары Мурнуу Корея Республика биле

ЧУРУКТА: Делегей маргылдаазында багай эвес ойнап турар Японияның командазы.

Японияда болуп турары. Ол чүну бадыткап турарыл дээрге, бир талазында, Азия чурттарының бут бөмбүүнө сонургалы бедээн, оюнуну шынары экижээн, ийи талазында, Азия чурттарының экономиказының сайзыралы, күш-культураже оларның кичээнгей салып турары делегейниң сайзыраңгай чурттарындан карышпайн турарын бадыткап турар.

Бо чылын бут бөмбүүнө делегей маргылдаазы Мурнуу Корея Республиканың болгаш Японияның 19 стадионарында эртип турар. Делегей маргылдаазын эрттирер дээш, Япония эрткен чылын 4 чаа стадиону, Мурнуу Корея Республика 10 чаа стадиону немей тутканнар.

Бут бөмбүүнө бо чылгы делегей маргылдаазы май 31-де Японияга болгаш Мурнуу Корея Республикага эгелээн. Бут бөмбүү бүгү делегейде эң-не хөй аарыкчыларлыг, эң-не неперегей спорттуң хевири. Бо чылгы делегей маргылдаазынга шилилге маргылдааларга тирилеп үнген делегейниң эң шыырак 32 командалары делегей чемпиону ат дээш ойнап киргеннер. 32 чурттарың командазын 8 бөлүккө чарган, бир бөлүккө 4 команда ойнаан.

Бут бөмбүүнө делегей маргылдаазының бирги ээлчээ дозулган. Делегейниң 32 шилиндек командазындан 16 команда 1:8-зи

мандазы делегей маргылдаазынга чүгле ийи дугаар киржип турар-даа болза, бо удаада тергийн эки ойнааннар. Бодунуң бөлүүнө бирги черни алгаш, делегейниң 16 шилиндек командазының санынче кирип, 1:8 түннел оюнга ойнаар эргени чедип алган.

Кореяның командазы бут бөмбүүнө делегей маргылдаазынга бо чылын бир дугаар 1:8 түннел оюнче кирип, эки ойнааннар. Спорттуң бо хевиринге кестүп көрбөөн чедишкен деп, ону бүдүн дүн, хүн иштинде Сеулга байырлааннар. Чурттуң Баштыңын бут бөмбүүнүн чалаттырып келген голланд тренери Гуса Хиндинкага албан езуу-биле байыр чедирген. Чон ону чурттуң национал маадыры кылдыр үнелеп турар. Азия чуртунуң бо ийи командазының ойнап турары чамдык тренерлерни бодандырып турар апарган деп спортчу тайылбырлакчылар чугаалап турар. Бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазын организаптап эрттирер талазы-биле Японияда болгаш Кореяда байдал чогумчалыг, маргылдааның организакчыларының талазындан кандыг-даа хомудал кирбейн турар болгаш бүгү талазы-биле бедик деннелге эртип турар деп массалыг информацияның чепсектери дамчыдып турар.

Бут бөмбүүнө делегей мар-

УЛУГ ӨСКЕРИЛГЕ БОЛУР БЕ?

Бут бөмбүүнө 1930 чылдан бээр 16 делегей маргылдаазы болуп эрткен. Россия шилилге маргылдааларга эртпейн турганындан, ооң чүгле 8-инге киржир аргалыг болган. Бир дугаарында, 1858 чылда Швецияга болган делегей маргылдаазынга киришкеш, бодунуң бөлүүндөн үнүп шыдавайн барган. 1962 чылда Чилиге болган делегей маргылдаазынга СССР-ниң командазы база-ла бодунуң бөлүүндөн үнмээн.

1966 чылда Англияга болган бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазынга СССР-ниң командазы бодунуң төөгүзүндө эң эки ойнаан үези ол. Маргылдааның чартык түннел оюнунга дөрт команда арткан: Англия, Португалия, Германия, СССР Түннел оюнда СССР, Германияның командазын 1:2-ге уттурган, үшкү чер дээш Португалияның командазын 2:1-ге уттургаш, делегей маргылдаазынга бир дугаар 4-кү черни алган. Ол үеде СССР-ниң бут бөмбүүнүн хаалгазын делегейге "кара моортай" деп шолалаткан, ат-алдарлыг Лев Яшинниң камгалап турганы таварылга эвес. Ооң соонда, 1970 чылда Мексикага, 1982 чылда Испанияга, 1986 чылда Мексикага, 1990 чылда Италияга, 1994 чылда АКШ-ка, 2002 чылда Японияга болган делегей маргылдааларына киришкеш, көскү черни чедип

албаан болгаш, бодунуң бөлүүндөн үнүп чадап каан.

Алдарлыг бразиль бут бөмбүкчүзү Пеле бистиң командавыстың ойнап турарын көргөш, мынча дээни таварылга эвес "Кажан Бразилия хоккейге делегей чемпиону болу бээрге, ынчан орустар бут бөмбүүнө делегейге чемпионнап болур". Сөөлгү он чылда Россия ханы экономикажы кризиске таварышканы-биле, бут бөмбүү болгаш спорттуң өске-даа хевирлери хөгжүлдени чедип ап шыдаваан. Ооң түннелинде 1994, 1998 чылдарда шилилге маргылдааны эртип шыдавайн барганындан, бут бөмбүүнүн делегей маргылдаазынга киржип шыдавайн барган.

Россияның төөгүзүндө эң эки көргүзүлгү бут бөмбүкчүлеринге Лев Яшин, Владимир Бессонов, Ринат Дасаев, Олег Протасов, Владимир Бесчастных хамааржыр. Эң чүгээр тренерлерге Гаврин Качалин, Валерий Лобановский, Николай Морозов, Константин Бесков турганнар.

Бут бөмбүүнө бо чылгы делегей маргылдаазынга Россияның командазы эң сөөлгү сески "Н" бөлүккө таваржып, Бельгия, Тунис, Японияның командалары-биле ойнаан. Баштайгы оюнда Тунистың командазын 2:0 санга уткан. Ийги оюнда Японияның командазын 1:0-га уттурган. Бо оюнга Россияның командазы

кончуг кошкак ойнаан. Владимир Бесчастныхтың ээн хаалгаже бөмбүктү кирип теп чадап кааны, бут бөмбүкчүлериниң аарыкчыларын безин дүвүрөткөн. Бельгияның командазы-биле хайым кылдыр ойнаан болза, олар бодунуң бөлүүндөн үнүп, дараазында оюнче кире бээр аргалыг турган. Бельгияның командазын 3:2 санга уттургаш, оон ыңай маргылдааны уламчылаар эргезин чидирген. Россияның командазының психологтуг белеткелли кончуг кошкак деп чамдык тренерлер ындыг түннелди үндүргөн.

Россияның тренери Олег Романцев чөвүлекчилерниң болгаш чамдык тренерлерниң кириген саналын черле тооп көрбөс чаңчылдыг, чаңгыс боду шиитпир үндүреринге ынак кижиле турган. Делегей маргылдаазынче чоруунуң бетинде "Российская газета" солунга берген интервьюзунда "Үш чыл иштинде солун номчуваан мен, ону херекке албас кижиле мен" — дээн болгай. Түннели ол-ла-дыр. Делегей маргылдаазынга бут бөмбүкчүлерин кончуг кошкак белеткээни дээш кол тренер Олег Романцев баштадыр тренер составын долузу-биле солуур шиитпирни РФ-тиң Күш-культура яамызы хүлээп алган. Оларның доозазын солуп кааптарга-даа, улуг өскерилге болур бе деп, спорт тайылбырлакчылары чугаалап турар.

түннел оюнче кирер эрге дээш, июнь 15-те ойнап эгелээнер. Оларның аттары бо: Дания, Сенегал, Испания, Парагвай, Бразилия, Турция, Корея, АКШ, Германия, Ирландия, Швеция, Англия, Мексика, Италия, Япония, Бельгия.

1998 чылда делегей чемпиону, Францияның командазы баштайгы оюнда Сенегалдың командазын уттургаш, дараазында оюннарда чедимче чок ойнааш, бодунуң бөлүүндөн безин үнүп шыдавайн барган. Францияның эң шыырак ойнакчызы, делегейниң ийи дакпыр тергийн бут бөмбүкчүзү деп аттын эдилекчизи, делегейниң, Европаның чемпиону Зинеддин Зидан белеткел оюн үезинде бертингенден чамдык оюннарга киришпейн, бодунуң деннелинге чедир ойнап шыдавайн барган. Японияның бут бөмбүүнүн ко-

мандазының ийги ээлчээ эгелээн. Баштайгы оюнда Германияның командазы Парагвайны 1:0-га, Англияның командазы Данияны 3:0-га, Сенегалдың командазы Швецияны 2:1-ге, Испания Ирландияны 3:2 санга уткаш, 1:4 түннел оюнче кирип, делегейниң 8 шыырак командаларының санынче киргеннер. Июнь 17-де Бразилия биле Бельгия, Мексика биле АКШ, июнь 18-те Япония биле Турция, Корея биле Италия ойнаарлар.

Бразилияның, Германияның, Англияның командаларының кайы-бирээзи делегей чемпиону болуп болур деп чамдык спортчу тайылбырлакчылар чугаалап турар. Ону баш удур догааштырып чугаалаары бо хүн берге. Делегей чемпиону ат дээш, эң сөөлгү оюн июнь 30-де Японияның Йокогама хоорайга болур.

Арынны Сергей ХЕРТЕК белеткээн.

ӨРТТЕН АРТПАС...

Тыва тайгаларның кызыгаар чок далайы ыш-биле куржанган. Балгазында хадьлыг арга барык төнчүзүнге чедир өрттенген. Камгалалдыг черлерде өрт хып турар. Тандыда, Улуг-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Тес-Хемде, Токуда... тайгалар хып турарлар. Чедери берге черлерде от болгаш ыш... ынчалза-даа херечилер чок. Ынчангаш чоокка чедир өжөгөрзөн өрттеткен дугайында билдиришкннер бүрүткеттинмээн: ажил хей, эчизинге ону чедирери барык болдунмас. ТР-ниң прокурору С.С.Мосияш байдалды өскертири-биле прокуратураның коллегия хуралын эрттирген. Аңаа кожуун прокурорларынга

тенген, хуюкталган чер болгаш хүлденген ыяштарның уннары арткаан. Өрттүн чедирген когаралы оон санаттынар, ам дээрзинде өрт өжүреринге 7 млн. акшадан хей чарыгдаттынган.

Тус чер чурттакчыларының ийи-чангыс кижилер дузалажып турза-даа, бистиң байдалымыс берге — деп, Т.Бараан сагыш-сеткилин үлешти. Өрт өжүрер дээш келгеннер чиик кылдыр кеттинген, балды, хүүрек чок, чамдыкта элээр эвес-даа болур.

Амгы үеде 198 Красноярскини, Екатеринбургту, Томскини, Тюменини болгаш Тываның парашютист-өртчүлери бо халап-биле туржуп турарлар. Ынчап турган кадында тус

ШАЛЫПЧЫ АЙ. ООҢ ТҮҢНЕЛИ

ТР-ниң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыдының оралакчызы, Күрүнениң өртке удур эргелелиниң начальниги Николай Мыйтың-оолович Монгуш өртке удур шалыпчы айның түңнелин чугаалажып, Күрүнениң өртке удур эргелелиниң начальнигиниң оралакчылары, иштики албаның полковниктери: Василий Николаевич Воробьев биле Николай Иванович Ставер, Күрүнениң өртке удур эргелелиниң өрт хайгааралы килдизиниң начальниги, иштики албаның майору Татьяна Сергеевна Танаа, өрт өжүрер килдис начальниги, иштики албаның майору Виктор Алексеевич Сарыгы болгаш массалыг чепсектер ажылдакчыларын чып, өртчүлериң профессионал белеткелдин бедидер сорулга-биле өрт спортунуң маргылдаазын эрттирген.

Кызыл хоорайның Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республиканың Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң өрт-камгалал спортунуң маргылдаазы байырлыг ажылдышкын-биле эгелээ. Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыды Эрес-оол Донгак-ович Байыр-оол маргылдааны ажылдып, спортчуларга эки түңнелдерни, чедишкннерни күзээ.

Нитизи-биле маргылдаага 13 команда киришкен. Оларның аразындан 13-ү — улуг спортчулар, 12-зи — 1984-1989 чылдарда төрүттүнген оолдар киришкен. Тываның барык шупту кожууннарындан келген өртчүлериң командаларындан аңгыда, бо чылын бир дугаар киржип турар "Тыва авиашугумнар" деп бүдүрүлгениң командазы багай эвес түңнелдерни көргүскен.

Команданың кежигүннериниң саны: 7 улуг кижилер, 6 элээди оолдар, оларны 3 аңгы бөлүккө төрүттүнген чыл аайы-биле чарып каан.

Маргылдаа 5 аңгы хевирге болуп эрткен. Бирги хевир — чүс метр хемчээлде моондактарны ажып эртери. Улуг спортчулар аразында бо хевирге Танды кожууннуң № 13 өрт кезээниң төлээзи — Ведерников Александр бирги черни чаалап алган. Оолдар аразында бирги черлерни бөлүктөр аайы-биле Каа-Хем, Танды кожууннуң төлээлери чаалап алганнар. Ийи дугаар хевир — 4 каът бажың хевириниң сонгазынче хол чадазы-биле туттунуп үнери. Улуг спортчулар

аразынга 1-ги черни Танды кожууннуң төлээзи — Александр Дауров чаалап алган.

Оолдар аразында бирги черни бөлүктөр аайы-биле Каа-Хемден Александр Пушкин, Тандыдан Михаил Огнев, Дзун-Хемчиктен Виталий Монгуш алганнар.

Үш дугаар хевир — ушта тыртар чада-биле суургануң 3-кү кадынче үнери. Бирги черни база-ла Танды кожууннуң өртчүлери Алексей Гришин биле Андрей Бабкин алганнар.

Дөрткү хевир — өртчү эстафета. Бирги черде Каа-Хем кожууннуң № 7 өрт кезээниң командазы шылгараан.

Бешки хевир — дайынчы чазышкын: суглуг доскаардан резин хоолайларны шөйүп дамчыткаш, сугну чаштырары. Бо хевирге Барыш-Хемчик кожууннуң № 2 өрт отряды эң-не эки түңнелдерни көргүскен, 1-ги черни чаалап алган. Ийги черни Каа-Хем кожууннуң командазы болгаш 3-кү черни "Тыва авиашугумнар" бүдүрүлгениң командазы алганнар.

Беш аңгы хевирниң түңнелдери-биле командалар аразында шаңналдыг черлерни илереткен. Бирги чергениң хүндүлүг

бижиктерин база шилчип чоруур кубокту Танды кожууннуң командазы чаалап алган. Ийги черни Кызыл хоорайның командазы, үшкү черни Каа-Хем кожууннуң командазы алган.

Элээди оолдар аразында ниити команда аайы-биле бирги черни база-ла Танды кожууннуң командазы, ийги черни Кызыл хоорайның командазы, үшкү черни — Каа-Хем кожууннуң командазы чаалап алганнар.

Маргылдааның түңнелдериниң аайы-биле шылгараан

спортчуларның чыныды командазы июнь 26-да Новосибирск хоорайга болуп эртер өрт-камгалал спортунуң маргылдаазына киржирлер.

Оларга эки чедишкннерни болгаш шаңналдыг черлерни чаалап алгаш чанып кээрин кады ажылдап турар эштери күзээр-дир бис.

Чойганай САНЧЫТ.

ХООЙЛУ ЕЗУГААР ХАРЫЫЛААР

арга-арыгга өрт үнеринге буруулуг болган, өрт үндүргөн деп барымдааларга кеземче херзэн оттурарына дааскан. Июнь 7-ниң хүнү-биле алырга, Тывага от-биле серемчи чок болганының түңнелинде болгаш өжөгөрзөн өрт үндүргөн барымдааларга 44 кеземче херектерин оттурган.

"Бистиң байлаавыс — арганы камгалаңар!" мындыг кыйгырыгыг шиттерни шаанда каяа-даа көрүп болур турган. "Ногаан өңүк" чокта, амыдырал чок деп өөреникчи бүрүзү билир турган. Тайга кайы-даа үеде чөмгө-рип, чылыдып болгаш хөпкерип чораан. Ыяштан кылган бажыңнар чүс-чүс чылдарда турар болгай. Кирпич, демир-бетон бажыңнарда безин эжик, сонга, шала болгаш бажың дериг-херекселдери ыяштан бүткен болгай. Аргаже кижилер мөгүлөп, тооруктап база каттап баар. Бир катап мен Тоора-Хем суурга кыжын чеде берген мен, элдеп, суурда эр хиндиктиглер чок — шупту тайга үнген. Тыпкан олчазы берге үелерде өг-бүлезин чөмгөрип турган... Ынчалза-даа бистер бир кол чүүлдү: арга-арыг бистерни агаар-биле хандырып турар, планетагыстың сонгу болгаш мурнуу полюстарының кырында озон үттери кедергей улуг чылышкынга чедирип, доштарны эргизип, Черниң девискээринге экологтуг озал-ондак үндүрүп болур дээрзин уттупкан бис. Он-он чылдар болгаш бажы-выс туттунуптар хире экологтуг айыыл Тывада шуут бар...

Бөгүн Кызыл хоорайда ыш эвээжээн: кыдында тайга шуут өрттенип калган. ТР-ниң Бойдус курлавырлары эргелелдин арга-арыг ажыл-агыйының килдис эргелекчизи Т.Х.Бараанче июнь 5-те долгадым. Толуя Ховальговичиниң адаан саннарындан кижилер бажы адыр. Ол хүн Тываның девискээринге 38 өрт хып турган болза, кежээ 9-ун өжүргөн. 11169 га черде тайга, 1910 гектар черде хову-шөлдер хып турган. Чыл эгезинден июнь 5-ке чедир республикага 275 өрт болган: 58733 гектар арга-арыг, 25413 гектар хову-шөл өрт-биле шып-тынган. Өрт соонда артып калган черлерни улугларга-даа, уругларга-даа көргүзөр болза эки. От шупту чүвени: аңнарны, куштарны, кымыскактарны болгаш еске-даа ажыктыг курттарны, чадаң болгаш улуг ыяштарны узуткап турар. Оон соонда өрт-

черниң чурттакчылары боттарының төрзөн черин сагышты-биле өрттедип турары чаржынчыг. Шуурмак суурга өрт өжүрүп тургаш, Красноярск крайның Ярцевское суурундан өртчү-десантылары аъттыг аныяк оолдар эрткен соонда, өрт хып эгелээрге, төрзөн чериниң байлаан камнапас, чок кылып турарын көргөш, кайгап ханмааннар.

Бир катап Кара-Хөл чурттуг улусчу мастер Балган Ленчаевич Күжүгет-биле тайгалап чоранын сактыр мен. Ол камламаларга хөп даараар, тоол болгаш тоолчургу чугаалар бижири, тыва национал хөгжүм херекселдери кылыр кижилер. Шивиден кылган хөгжүм херекселениң үнү чараш болур чүве дээш, ыяшты кезер мурнунда тейлеп, өршээл дилеп тургаш, оон кезер кижилер чораан. "Дерсу Узаланы ойнап турар артист база тыва кижилер болгай. Дерсу Узала чүү деп турар ийик?". От — кижилер-дир, ыяш-кижилер... "Мону сактып, мен база Б.Л.Күжүгеттен тейлеп турар езузун айтырдым. "Мээң ачам, оон ачазы... шупту тывалар ынчап чораан" — деп харыылады. Мындыг онза, төрзөн чуртунга ынак чораан чонун салгалдары оларга өгбелериниң арттырып кааны байлаан мынчаар узуткап турар боорга, кайгаар мен.

Мен чоокка чедир тайганы өжөгөрзөн өрттедип турар деп чүвеге бүзүрөвейн турдум. Ынчалза-даа барымдаалар тып-тып келген. Кеземче херектерин оттурган.

— Оттуртунган кеземче херектерин судка чедирер дээш бис боттарывыстың талавыстан шупту чүвени кылыр бис — деп, республиканың прокурору С.Мосияш чугаалады.

...Прокуратура хемчээни алыр. Ынчалза-даа арга-арыг хыппышаан. Канчап черле бо чараш тайгаларга эртен аң-даа, тоорук-даа, кат-даа чок болур деп медегер билбес чоор?! Тыва Чазак база хемчээни ап, Тес-Хем, Каа-Хем, Тожу болгаш Улуг-Хем кожууннарга онза байдалды чарлаан. Ол дугайында хей солуннарга бижээ. "Информ-плюс" солуннуң сөөлгү дугаарын ажыдып көөрүмге: "Кургаг мыйыс хүлээп ап тур бис. Өртектери улуг" — дээш адресин айтып каан. Хереглел бар-дыр, сүмелеп кээрлер база турар... А ол...
Василий КРИВДИК.

"ОНЗА БАЙДАЛДЫҢ" КОМИССИЯЛАРЫ

Бо чылдың март айның төнчүзүнде-ле республикага өрт сезону эгелзэн. Бо хүннерге чедир нитизи-биле 278 өрт арга-арыгларда болгаш хову-шөлдерде болуп турар. 14413 гектар чер өрттенген, оон иштинде 11705 гектар — арга-арыг. Эрткен чылдың бо үези-биле дең-нээрге, байдал оранчок дүшкүрзөн. Эрткен чылын нитизи-биле 3952,8 гектар чер өрттенген болуп турар.

Өрттүн болуп турарының кол-ла чылдагааны — агаар-бойдустуң таарымча чок байдалы: тайгаларда, арга-арыгларда хар эвээш артканы, кургаг болгаш

эрте час, хүннүң изии. Федералдыг төптөн акшаландырышкын ейүнде болбаанындан, Бойдус курлавырларының комитеди өртке удур чорудар белеткел ажылдарын болур-чогууру-биле кылып албаан. Ол-ла чылдагааның уржуундан Федералдыг төп Красноярскиниң арга-арыг камгалалының ужар чүүл баазының акшаландырышкынын озалдатканындан, оон Кызылда звенузу өрт өжүрүүшкүнүнче бир ай озалдап кирген.

Тыва Республиканың Чазаның идепкейлиг киржилгези-биле дүшкүрлүг байдалды чазырылдырар аргалыг болган. Онза

байдалдарга чарыгдар курлавыр фондуга бо чылын ТР-ниң Чазаа оон мурнундаазындан үш катап хей түннү берген — 1 млн. турган болза, ам 3 млн. Бо чылдың июнь 10-да байдал-биле алырга, өрт өжүреринге Тываның Чазаа 2 млн. рубльди үндүрүп берген.

Хей кожууннарның девискээринде өрт болуп турарын барымдаалааш, ТР-ниң Чазаа "Онза байдалдар чурумун тургузар" дугайында тускай доктаалды хүлээп алган. Кожууннарда "Онза байдалдың" комиссиялары тургустунган.

Бистиң корр.

БО ХҮННЕРГЕ ЧЕДИР

Шаандагы феодалдыг Тывага административтиг болгаш суд эрге-чагыргазы-дарлакчыларның, феодалдарның холдарында турган. Ол үеде үүрмек кем-херек үүлгеткен таварылгада ук херекти чурттакчы чонун мурнунга сайгарып турган. Аар кем-херек үүлгедиглерин кожуун даргаларының чыгыжыга сайгарып, көрүп турган. Кажан кем-херек үүлгедиглерин аңгы-аңгы кожууннарның чурттакчылары бөлүгөжип алгаш кылган таварылгада, бо херекти Тываның тос кожуунунуң чыгыжыга сайгарар турган. Кижиниң амытынынга четкен таварылгада, ук херекти албан кыдат кожуу Улаастайга көрүп турган. Ынчан Тыва (Урянхай) кыдат дарлал адаанга турган болгаш кем-херек үүлгеткен кижилерни кинчи-бектээш, албан ынаар чедирер турган.

Совет эрге-чагырга Тывага тургустунгаш, феодалдыг судтун орнунга арат чонун эрге-ажыын болгаш демократтыг күрүнениң хоойлузун камгалаар суд бооп тургустунган.

Кажан Тыва Арат Республика тургустунганда, суд системаның удуртулганын, эрге-хоойлу камгалаар хүлээлгезин 1922 чылда тургустунган Тыва Арат Республиканың Шүүгү яамызы күүседип эгелзэн. Республиканың баштайгы Шүүгү яамызының сайыдынга Тарма-Базыр дээрзи томуйлаткан. Кожууннарга суд чорудулганын кожуун даргалары азы оларның оралакчылары чорудуп турган.

Ынчангаш 1921-1929 чылдарда суд системаның ажылы улугдаа өскерилгеге таварышпаан. Архив материалдарындан алгаш көөрге, суд чорудулганы феодалдарның болгаш дарга-бошкарларның эргезин камгалап турган.

1929 чылда ТАР-ның Биче Хуралына Шүүгү яамызының сайыдынга Иргит Эзирович Бадан-оол томуйлаткаш, 1934 чылга чедир ажылдаан.

ТАР-ның Шүүгү органнарының дүрүмүн езууга алырга, Шүүгү яамызы Министрлер Чөвүлелинге дорту-биле чагыртып, бодунуң ажылынга оң доктаалдарын күүседип турган. Ол үеде Шүүгү яамызынче — Дээди суд, организацкы-инструктор, хоойлужу-дуга килдизи кирип турган. Кожууннарга суд чорудулганын

күүседире-биле Дээди судтун удуртулганы-биле улусчу судьялар ажилдап турган. Оларны томуйлаарын болгаш дүжүрерин Дээди судтун президиуму Министрлер Чөвүлелиниң бадыткалын езууга чорудуп турган. Ол үеде прокуратура килдизи бар турган-даа болза, оң ажылының дугайында архив материалдарында медээ чок бооп турар. Прокуратура дугайында бир дугаар хоойлу 1935 чылдың октябрь 28-те үнген. 1936 чылдан эгелеп Дээди судтун болгаш кожууннарның истекчилери республика прокуратуразына чагыртып турган. Чүгө 1942 чылдан эгелеп, республика прокуратуразы тургустунган. Кожуун прокурорлары төпчүткен прокуратура аппаратына чагыртып эгелзэн.

1934 чылдың апрель 19-та Шүүгү яамызын дүжүрген. Оң эргелериниң чамдызын Министрлер Чөвүлелинге болгаш ТАР-ның Дээди судунга дамчыткан. Дээди судтун истелге ажылын ийи истекчи чорудуп турган. Бирээзи — иштики херектер талазы-биле, өскези — даштыкы херектер талазы-биле.

1935 чылда ТАР-ның Дээди судунуң даргазынга Кара-Сал Орунмаевич Пиринлей томуйлаткаш, 1937 чылга чедир ажилдаан. 1937-1938 чылдарда ТАР-ның Дээди судунуң даргазынга Оюн Демчиевич Охемчик, 1940-41 чылдарда Монгуш Собакиевич Тырты-оол ол эрге-дужаалга ажилдаан.

1941 чылдың июнь айда ТАР-ның Конституциясына (Үндезин Хоойлузунга) дүүштүр ТАР-ның Биче Хуралының бадылааны-биле эрге-хоойлу чорудулганын ТАР-ның Дээди судунга 3 чыл ажилдаар эргелиг кылдыр көрдүнген. ТАР-ның Үндезин Хоойлузун езууга республикага эрге-хоойлуну, хамааты бүрүзүнүн эрге-ажыктарын болгаш национал ылгавырын аңгылап көрбейн камгалаары-биле ажылды чорудуп турган. Ынчан езуулуг-ла хамааты камгалалының хоойлузу ажилдап эгелзэн.

1941-1943 чылдарда ТАР-ның Дээди судунуң даргазынга Салчак Бараанович Кончук ажилдаан.

1944 чылда ТАР-ның Совет Эвилелиниң составына эки тура-

биле кирген соонда, шүүгү органнарының ажылы катап тургустунган. Ол үеде Тыва Автономнуг областың Шүүгү эргелели тургустунган. Оң даргазынга Владимир Михайлович Тимофеев 1947 чылга чедир ажилдаан. ТАР-ның Дээди судунуң күүседип турганы суд системаны 10 чыл дургузунда Шүүгү эргелели күүсеткен.

1947-1950 чылдарга чедир областың Шүүгү эргелелинге Анатолий Петрович Зайцев ажилдаан. 1951 чылдан 1956 чылга чедир ук эргелелдин даргазынга Валерьян Иванович Иванов ажилдап турган.

1956 чылдың сентябрь 17-де областың Шүүгү эргелелин катап дүжүргөш, оң ажылының эрге байданын область судунга дамчыткан. Ынчалза-даа өскерилген чаа чүүлдер база немешкен. Область судунуң чанынга бир чыл өөренир юридиктиг школаны ажиткан. Ону дооскан кижилер нотариустар, суд күү-

седикчилери, адвокаттар болуп областың аңгы-аңгы черлеринге ажилдап турган.

Он чыл эрткенде, 1970 чылдың декабрь 11-де, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы-биле Тыва АССР-ниң Шүүгү яамызын тургускан. Ук яамыны Анай-оол Дытпаевич Ховалыг башкарып турган. Ол ышкаш яамының сайыттарына 1986-1990 чылдарда Юрий Петрович Слободчиков, 1990-1992 чылдарда Юрий Түлүшевич Стал-оол ажилдаан.

2000 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Шүүгү яамызы Россия Федерациясының Шүүгү яамызының Тыва Республикада Эргелели кылдыр эде адаттыгын.

РФ-тиң Шүүгү яамызының тургустунганындан бээр 200 чыл оюн база Тыва Республиканың Шүүгү яамызының тургустунганындан бээр 80 чылын демдегледип эрттирери-биле эргелелдин ажилдакчылары бедик көргүзүлүг ажилдап турар.

Сергей КУЖУТЕТ.

РФ-тиң Шүүгү яамызының ТР-де Эргелелиниң начальниги.

Юбилейге уткуштур

сидикчилери, адвокаттар болуп областың аңгы-аңгы черлеринге ажилдап турган.

Он чыл эрткенде, 1970 чылдың декабрь 11-де, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы-биле Тыва АССР-ниң Шүүгү яамызын тургускан. Ук яамыны Анай-оол Дытпаевич Ховалыг башкарып турган. Ол ышкаш яамының сайыттарына 1986-1990 чылдарда Юрий Петрович Слободчиков, 1990-1992 чылдарда Юрий Түлүшевич Стал-оол ажилдаан.

2000 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Шүүгү яамызы Россия Федерациясының Шүүгү яамызының Тыва Республикада Эргелели кылдыр эде адаттыгын.

РФ-тиң Шүүгү яамызының тургустунганындан бээр 200 чыл оюн база Тыва Республиканың Шүүгү яамызының тургустунганындан бээр 80 чылын демдегледип эрттирери-биле эргелелдин ажилдакчылары бедик көргүзүлүг ажилдап турар.

Сергей КУЖУТЕТ.

РФ-тиң Шүүгү яамызының ТР-де Эргелелиниң начальниги.

ТЕВЕ ДҮГҮ — ДОМНУГ

Тос чүзүн малывыстың бирээзи болур тева — онзагай амытаннарның бирээзи. Өскелерден оң ылгалыр демдээ — белен аштавас, суксавас, ажаалда-даа шоолуг хереглес, назыны узун болгаш кончуг ажилчын амытан. Кадыг ажил кылырынга, шанактаар, тергелээринге болгаш ыңай-бээр чорук чорурунга чазап каан тева азы адан кончуг-ла тааржыр.

Кыс тева ийи чыл болгаш оолдаар (боданнаар). Тевениң

эди кончуг амдангы болур, судун-даа ижер, дүгү база дүжүр, ылаңгыя тевениң дүгү эм-дом болур. Чаш анай, хураганнарның аксы-думчуу кемдий бээрге, кандыг-даа эмниң херээ чок, тева дүгү-биле домнап каарга саадавас, каш-ла хонуктан экирий бээр.

Сөөлгү үеде бистиң Тыва Чазак республикага тева малдын бажын өстүрери-биле тускай доктаал база хүлээп алган. Оң күүселдезин чедип алыры-биле улуг ажилдар бо хүннерде чорут-

тунуп турар.

2002 чылдың май 27-ниң санаашкыны-биле алырга, республиканың көдээ ажил-агы бүүдүрүлгелери 62 баш төрүүр теведен 18 бодангы алган. Бо хүннерде оң 17-зи бүрүн менди камгалаттыгынган. Тева бажының саны Улуг-Хем кожуунда 25, Эрзинде — 20, база Кызыл кожуунда 10 болуп турар.

Сөөлгү үеде тева эдин чемде ажылгап эгелзени дүвүрелди тургузуп турар. Ылаңгыя эът

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыстың Хүлер-оол Кыргысович Чамзының 55 харлаан юбилейи бо хүннерде эртип турар. Ачавыс бүгү назынында чаңгыс-ла школага, чаңгыс-ла кожуунга 33 чыл иштинде үзүктел чок башкылап келген. Ол — РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, күш-ажылдың хоочуну. Ынчангаш ачавыска бо каш одуруллары тураскааттывыс.

"Өөредилге тергини" деп, Өндүр-чагай бедик ат дээш, Төккен дериң халас барбаан Төлөптиглер бирээзи сен.

Бедик болгаш шаптаралдыг

Бежен бешки назын "артын"

Бергезинмейн — чиик-адак

Менди-чагай үнүп келдин.

Мунган хөлгөң бурувазын,

Буян-кежиң арбын болзун!

Аьдың чоруун камнай аарак,

Ам-даа үр-ле чуртта, ачай!

Уругларындан, оолдарындан.

ЭЗИР-КАРАГА ТУРАСКААТКАН АЪТ ЧАРЫЖЫ

Ук чарыш июнь 28-те Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурга болур. Програмазында: Эзир-Караның дугайында сактыышкыннар, ыры, шүлүк мөөрейи, анык мөгелер хүрежи.

Аът чарыжы — июнь 30-де 9 шакта Кызыл хоорайның чанынга, Кызыл — Эрзин оруунга "Дембилдей-2002" делегей фестивалының програмазынга капсырлаштыр болуп эртер. Аът чарыжының шийткешчилер коллегиязының хуралы июнь 29-та 16 шакта болур.

Аът чарыжының програмазы:

◆ 4 хар четпээн назылыг чаваа чүгүрүк аъттарның чарыжы — 20 км.

◆ 4 хар четпээн назылыг челер, чыраа аъттарның чарыжы — 10 км.

◆ Улуг назылыг челер аъттарның чарыжы — 15 км.

◆ Улуг назылыг чыраа аъттарның чарыжы — 15 км.

◆ Улуг назылыг чүгүрүк аъттарның чарыжы — 30 км.

Аът чарыжының дугайында кино-чурукту тырттыгар. Оргкомитет.

МЫЙЫСТАРДАН ДУЖААП КӨРҮҤЕР

Сьынның, буурнуң, ивиниң кургаг мыйыстарын хүлээп ап тур бис. Өртээ улуг.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Красноармейская, 181-1. № 1 школа чанында.

садар базаарларда тева эди көстүп эгелзени база-ла оорларның кылган херээ диртип карыгыттырып турары хомудан чыг. Ындында-ла эвээш санныг малывысты өстүрер тудум, ийи-чаңгыстап өлүрүп чип эгелээр болзувусса, кандыг түннел үнүп болурул? Кыска үе дургузунда когун үзүп алгаш, ам кээп миннип, теведен азыраалыңар дээр болзувусса, ыракка ыядыңыг болур деп бодаар мен.

Чымысмаа МОНГУШ.

Тываның күрүне университетиниң тыва дыл кафедрасының улуг лаборантызы Александра Лакпаевна Оюнга оң авазы, күш-ажылдың хоочуну

Түнзенмаа Сиилбичиевна ОЮННУҢ

хенертен мөчээни-биле эживиске, уруунга, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илереттивис.

Найыралчылардан.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциясының коллективи.

Кол редактор Аргур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң оралакчызы — 3-33-91.

КИДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажил-агы килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттур болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, компьютер ерзэли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонча болгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциясының компьютер төвүнге ерзэн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хем чээли 2 парламал ама.

Тираж 6613.
Чагыр 65.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациясының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганының чорудулганынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күржөмтединиң типографиясынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыгынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.